

جغرافیای جمهوری آذربایجان

دکتر بهرام امیراحمدیان

مقدمه

جمهوری آذربایجان در شرق دریای خزر در همسایگی شمال غربی ایران و در شرق قفقاز جنوبی (ماوراء قفقاز)^۱ واقع شده است. قلمرو این جمهوری قسمت جنوب شرقی کوههای قفقاز بزرگ، قسمت‌های بزرگی از کوههای قفقاز کوچک، جلگه کُر- ارس (واقع در بین دورشته کوه مزبور) و نیز قسمت‌هایی از کوههای تالش را در جنوب، در برمی گیرد. مساحت آذربایجان ۸۶۶۰۰ کیلومتر مربع است.

در ۲۸ ماه مه ۱۹۱۸، پس از فروپاشی امپراتوری روسیه تزاری، در قلمرو آذربایجان «جمهوری دمکراتیک آذربایجان» تأسیس شد. مساحت این جمهوری در آن تاریخ ۱۱۴ هزار کیلومتر مربع و طول مرزهای آن بیش از ۳۵۱۴ کیلومتر بود.^۲

در سال ۱۹۲۰ لشکر یازدهم روسیه شوروی اراضی جمهوری یاد شده را اشغال و در آن حکومت شوروی تأسیس کرد و نام «جمهوری شوروی سوسیالیستی آذربایجان» بر آن نهاد. این شیوه حاکمیت تا فروپاشی شوروی در ۱۹۹۱ ادامه داشت. در ۱۸ نوامبر سال ۱۹۹۱ پس از ۷۱ سال حکومت شوروی، مجدداً در این قلمرو حکومت جمهوری مستقلی به وجود آمد و تحت عنوان «جمهوری آذربایجان» به عضویت سازمان ملل متحد درآمد. از سال ۱۹۱۸ به بعد، از زمان حکومت مساواتها تا پایان دوره شوروی، نام آذربایجان به این قلمرو اطلاق شد. در حالی که از گذشته‌های دور تا آن زمان، این قلمرو در هیچ یک از منابع «آذربایجان» نامیده نمی‌شد و در منابع تاریخی

و جغرافیایی عمدتاً از آن تحت عنوان «آران» نام برده شده است. منابع تاریخی و جغرافیایی بسیاری وجود دارد که ثابت می‌کند نام آذربایجان برای شمال رود ارس نادرست است برای اثبات این نظریه با کمک منابع ارزشمند جغرافیایی این موضوع را پی می‌گیریم.

بلاذری (متوفی به سال ۲۷۹هـ) در کتاب خود فتوح البلدان در شرح فتح آذربایجان، اردبیل را کرسی آذربایجان می‌داند و از شهرهای دیگر آذربایجان از باجروان، میمند، نریز، شیز، موقان، ورتان، برزند، مراغه (افراه رود)، مرنند، ارمیه، میانج، نریز، جابروان و سره (سراب) را از شهرهای آذربایجان ذکر می‌کند (ص ۴۵۷-۴۶۴). در اینجا معلوم می‌شود که در زمان او حدود آذربایجان کاملاً مشخص بوده است و بین آذربایجان و آران و ارمینه تفکیک قائل بوده‌اند.

احمدبن ابی یعقوب (بن واضح یعقوبی) در قرن سوم در کتاب خود البلدان در ذکر استانهای آذربایجان از اردبیل، برزند، ورتان، برذعه، شیز، سره، مرنند، تبریز، میانه، ارمیه، خوی و سلماس نام می‌برد (ص ۴۶). در این اثر هیچ اشاره‌ای به شهرها و استانهای شمال رود ارس نمی‌رود و معلوم است که قلمرو کنونی جمهوری آذربایجان، نام آذربایجان نداشته است.

ابن خردادبه در قرن سوم، در ذکر شهرها و روستاهای ناحیه آذربایجان مراغه و میانه و اردبیل و ورتان و سیسر و برزه و سابرخاست و تبریز و مرنند و خوی و برزند و جابروان و نریز و ارومیه و سلماس و شیز را جزو

آذربایجان می‌شمارد و از ذکر شهرهای شیروان دربند و باکو و شکلی و شمکور و خلاصه آنچه در شمال رود ارس است خودداری می‌کند (ابن خرداد به ص ۹۷).

ابن رسته (اواخر قرن سوم) در بخشهای ایرانشهر در شرح آذربایجان اظهار می‌دارد که خوره‌های آذربایجان عبارتند از: اردبیل و مرنند و باجروان و ورتان و مراغه. و همو یادآور می‌شود که خوره‌های ارمینه برقرار زیر است: آران و جُرزان و نشوی و خلاط و دبیل و سراج و صفدبیل و باجنیس و ارجیش و سیسجان و شهر باب‌الابواب (ص ۱۲۲).

بنابه این نوشته در همان زمان نیز حدود آذربایجان با آران جدا بوده و قابل تفکیک. اصطخری (قرن چهارم) در ذکر حدود آذربایگان (آذربایجان) می‌گوید: «و آذربایگان از تارم دارند تا حدود زنگان (زنجان) تا دینور تا حلوان تا شهر زور تا دجله و به حدود ارمینه باز گردد (ص ۱۶۰). همو در جای دیگر در ذکر شهرهای آذربایجان می‌گوید: «بزرگترین شهر در آذربایگان اردویل (اردبیل) است. مراغه چند اردبیل بود. ارمیه شهری بزرگ و پر نعمت - بانرخ ارزان - برکنار دریا و نزهت گاه بسیار دارد. میانه و خونه و بروانان و دیر خرقان (آذر شهر) و سلماس و نشوی و مرنند و تبریز و برزند و ورتان و موقان و جابروان و اشنه و بسوی شهرهای کوچک باشند». (ص ۱۵۶).

مؤلف حدود العالم (اواسط قرن چهارم) در معرفی ناحیت آذربادگان (آذربایجان) و ناحیت ارمینه و آران، آنها را سه ناحیت بهم پیوسته ذکر می‌کند و مشرق آنها را به ناحیت گیلان و جنوب آن را حدود عراق و جزیره و

مغرب آن را حدود روم و سریر و شمال حدود خزران می‌داند (ص ۱۵۷-۱۵۹). همین مؤلف نامعلوم در ذکر اران، قبان، بردع، بیلقان، باژگاه، گنجه، شمکور، خنان، وردوقیه، قلعه، تغلیس، شکلی، مبارکی، سوق الجبل، سنباطمان، صنار، قبله، بردیج، شروان، خراسان، لیزان، کردوان، شاوران، دربند و ساکورا جزو اران برمی‌شمارد (ص ۱۶۱-۱۶۴). یعنی از قدیمی‌ترین منابع جغرافیای تاریخی ایران معلوم می‌شود که قلمرو کنونی جمهوری آذربایجان جزو اران بوده و هیچگاه به این سرزمین آذربایجان نمی‌گفته‌اند.

مقدسی در احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم (در قرن چهارم) در ذکر اران این سرزمین را همچون جزیره‌ای در میان دریاچه و رودارس ذکر می‌کند که رودامک آن را از درازا می‌شکافد. قصبه آن را بردعه ذکر می‌کند و شهرهای تغلیس، قلعه، خنان، باکوه، شمکور، جنزه، بردیج، شماخیه، شروان، شابروان، باب‌الابواب، ایخاز، قبله، شکلی، ملازگرد را از شهرهای اران می‌داند (ص ۵۵۴-۵۵۵). از این اثر بارزش جغرافیایی نیز بخوبی معلوم است که حدود اران و آذربایجان از هم جدا بوده و برای مورخین و جغرافیدانان شوروی و نیز جمهوری کنونی آذربایجان نیز بخوبی معلوم است که نهادن نام «آذربایجان» برای شمال رودارس کاری نادرست و ساختگی و بدون ریشه است.

ابن حوقل در قرن چهارم شهرهای اردبیل، مراغه، میانج، خونج، داخرقان، خوی، سلماس، مرند، تبریز، برزند، موقان، بیلقان و جابروان را از شهرهای آذربایجان ذکر می‌کند و بردعه را در کنار الباب و تغلیس، بزرگترین شهر اران می‌داند و بیلقان، ورتان، بردیج، شماخیه، شروان، لایجان، شابروان، قبله، شکلی، ورتان، جنزه (گنجه) شمکور و خنان را که شهرهای کوچکی هستند از اران محسوب می‌کند (ص ۸۴-۸۹).

قزوینی (قرن هفتم) در آثار البلاد و اخبار العباد اران را مملکتی میانه آذربایجان و ارمنیه و ابخاز می‌داند و قصبه آنجا را گنجه، و شروان و بیلقان می‌داند (ص ۵۷۰) و در ذکر اقلیم خامس هر یکی از شهرهای مهم آذربایجان و اران و ارمنیه را ذکر می‌کند.

یاقوت حموی در قرن هفتم می‌نویسد که اران نامی است ایرانی، دارای سرزمینی فراخ و شهرهای بسیار که یکی از آنها جنزه است و این همان است که مردم آن را گنجه گویند و بردعه و شمکور و بیلقان میان آذربایجان و اران رودی است که آن را ارس گویند و آنچه در شمال و مغرب این نهاده است از اران و آنچه در سوی جنوب قرار گرفته است از آذربایجان است (یاقوت ج اول ص ۱۸۳).

ابوالفداء (قرن هشتم) در ذکر حدود آذربایجان حد شرقی آن بلاد دیلم و حد جنوبی آن را عراق یعنی حلوان و اندکی از حدود جزیره می‌داند (ص ۴۲۲). همو می‌نویسد که حد اران از باب (در بند) است تا تغلیس تا نزدیک رود ارس تا مکانی مسروق به حجیران. و آذربایجان از حجیران است تا حد زنجان تا دیور تا حلوان و شهر زور و می‌پیچد تا منتهی به غرب دجله گردد و بر حدود ارمنیه پیوندد. و بیشتر ارمنیه و آذربایجان کرهستانی است (ص ۴۲۳).

حمدالله مستوفی در نزهت القلوب (قرن هشتم) در ذکر بلاد آذربایجان حدود آن را با ولایات عراق عجم و موغان و گرجستان و ارمن و گرجستان پیوسته می‌داند و دارالملک آن را تبریز می‌داند و اظهار می‌دارد که قبلاً مراغه دارالملک بود (ص ۷۵). از این گفته معلوم می‌شود که حد شمالی آذربایجان تا موغان بیشتر نبوده و ارمنیه نیز با آذربایجان هم مرز بوده است. تا قبل از بروی کار آمدن دولت صفوی در این مناطق دولتهای مستقل و نیمه مستقلی بروی کار آمدند که مهمترین آنان دولت شیروانشاهان بود.

در قرن دهم هجری به بعد نیز از زمان حکومت صفویان تا افشاریه و زندیه و

قاجاریه نیز در هیچ منبعی به قلمرو کنونی جمهوری آذربایجان «آذربایجان» اطلاق نشده است. در دوره‌ای که از استیلای عرب تا برآمدن صفویان است در این مناطق (قفقاز) با استفاده از خلأ قدرت حکومت مرکزی ایران، حکومت‌های نیمه مستقل و وابسته‌ای وجود داشته‌اند. در این دوره بیگلربیگی‌های شیروان، قره‌باغ و چخور سعد در شمال رود ارس در ترکیب دولت صفوی قرار داشتند. ولی در قرن دوازدهم در این مناطق حکومت‌هایی تحت عنوان خانلیق (خانات) وجود داشتند که پس از مرگ نادر به وجود آمدند و تا تسخیر منطقه توسط امپراتوری روسیه در نتیجه شکست ایران در جنگ‌های ایران و روس در سالهای آغازین دهه دوم و سوم قرن نوزدهم و انعقاد معاهدات ننگین و تحمیلی گلستان (در ۱۸۱۳) و ترکمنچای (در ۱۸۲۸) ادامه داشت. در این دوره نیز هیچ فرمانی از طرف شاهان ایران برای حاکمان و خانهای منطقه که دست نشانده ایران بودند (کل قلمرو کنونی جمهوری آذربایجان، ارمنستان شرقی و گرجستان شرقی یعنی کارتیل و کاخ) از این منطقه به نام آذربایجان اشاره‌ای نشده است.

موقعیت جغرافیایی آذربایجان

جمهوری آذربایجان به علت واقع شدن در عرضهای متوسط نیمکره شمالی و شرق قفقاز جنوبی و نیز واقع شدن در سواحل غربی دریای خزر، دارای شرایط طبیعی مناسب و مساعدی است. حدود ۶۵ درصد قلمرو آذربایجان در اقلیم جنب‌مداری و ۳۵ درصد آن معتدل است.

ملایم و کوتاه بودن دوره زمستان، سبب کاهش هزینه‌های گرم‌مازی و تأمین لباسهای گرم می‌شود. مؤسسات صنعتی در فضاهای باز تأسیس و به کار انداخته شده‌اند، دامها، به ویژه دامهای کوچک در تمام مدت سال در هوای آزاد از مراتع طبیعی بهره‌مند می‌شوند. فراوانی انرژی خورشیدی سبب پرورش گیاهان گران‌قیمت گرمادوست شده

و از مزارع آذربایجان سالی دوبار می توان محصول برداشت کرد. در عین حال به علت قدرت تبخیر زیاد، نیازمند آبیاری است. به علت قرار داشتن اغلب نواحی جمهوری در کمربند خشک، سبب کاهش ذخایر آبی شده و ازدیاد هزینه تجهیزات استحصال آب و آبیاری را طلب می کند.

اراضی جمهوری آذربایجان شامل شبه جزیره آپشرون و مجمع الجزایر باکوست که در دریای خزر واقع شده است. جمهوری آذربایجان از شرق به مسافت ۸۲۵ کیلومتر به دریای خزر محدود می شود که خلیج بسیار زیبای باکو در آن قرار گرفته و شهر باکو پایتخت جمهوری در این خلیج بنا شده است. جمهوری آذربایجان بر اساس مفاد کنوانسیون بین المللی حقوق دریاها، ۱۲ مایل دریایی، دریای سرزمینی دارد.

مرزهای جمهوری آذربایجان با کشورهای خارجی در طی دوران حکومت شوروی فقط نقش جداسازی مرز را ایفا می کرد و مناسبات اقتصادی بین آذربایجان با ایران و ترکیه وجود نداشت. نگهداری از این مرزها به عهده مرزبانان غیر آذری بود. بر اساس پیمان امضاء شده بین آذربایجان و روسیه، در حال حاضر نگهداری از مرزهای جنوبی آذربایجان، به عهده مرزبانان آذربایجانی سپرده شده است. مناسبات دولتی و همسایگی با ایران و ترکیه به حد مطلوب خود خواهد رسید. این امر سبب اتحاد مرزهای جنوبی آذربایجان خواهد شد. مناطق گمرکی مرزی در نواحی آستارا، بیله سوار، جلیل آباد، جبرائیل، بابک و صدرک به تازگی احداث یا در حال ساخت است. پل‌های جدید الاحداث بر روی رود مرزی ارس، احداث نیروگاه آبی مشترک مغان بین ایران و آذربایجان و اقدامات مشابه، نمونه ای از همکاریهای مشترک ایران و آذربایجان است. در آینده ای نزدیک با احداث راه آهن و جاده اصلاندوز - جلفا در خاک ایران ارتباط زمینی آذربایجان و نخجوان از طریق ایران فراهم شده و برای همیشه

نخجوان از محاصره ارمنستان خارج خواهد شد. در عین حال برای حمل نفت آذربایجان به دریای مدیترانه خط لوله جدیدی با استفاده از قلمرو ایران و ترکیه احداث خواهد شد. در آینده سوخت مصرفی جمهوری آذربایجان از طریق لوله گاز ایران - آذربایجان از منابع گاز طبیعی ایران تأمین خواهد شد.

ارتباط آذربایجان با روسیه و جمهوری داغستان که در ترکیب روسیه قرار دارد، فقط از طریق دشت «شول لار» از طریق راههای زمینی و راه آهن امکان پذیر است. پلهایی که بر روی رودخانه سامور احداث شده است، در تمام طول سال مورد استفاده اتومبیلها و قطارهایی قرار می گیرد که امکان حمل و نقل بین روسیه و آذربایجان را فراهم می سازد. بدون در نظر گرفتن این مسأله در دوره حکومت توتالیتار شوروی، کل ارتباط بین آذربایجان و داغستان در حد بسیار اندک و ناچیزی قرار داشت. صدها هزار آذربایجانی و ترک زبان ساکن در شهر دربند و سایر شهرهای داغستان، زبان مادری خود را فراموش کرده بودند.

بر اساس معاهده دوستی و حسن همجواری بین آذربایجان و روسیه در اکتبر سال ۱۹۹۲ منافع ترکهای آذری ساکن در داغستان و لژگیهای ساکن در آذربایجان مورد ملاحظه قرار گرفته و مناسبات مرزی بین دو کشور تسهیل خواهد شد. بدین معنی که لژگیها و ترکها بدون ایجاد موانع، می توانند با دیگر سوی مرزهای خود مناسبات اقتصادی و فرهنگی بادیوستان و خویشاوندان خود برقرار کرده و بیدیدار هم بروند.

شاهراههای ارتباطی شمالی - جنوبی آذربایجان، ارتباط بین ایران با روسیه، اوکراین و سایر کشورهای اروپایی را از طریق راههای بین المللی فراهم کرده و حجم مبادلات کالا و مسافر در حال افزایش است. جمهوری آذربایجان که از غرب با گرجستان هم مرز است، از طریق راههای ارتباطی زمینی آقاستفا - روستاوی و راه آهن

بالاکن - لاگودخی، خطوط انتقال نیرو و لوله انتقال گاز با هم ارتباط دارند در نواحی مرزی گرجستان با آذربایجان در ناحیه بورچالی حدود ۵۰۰ هزار نفر ترکهای آذری زندگی می کنند. لکن آنها از هیچ گونه حق خودمختاری برخوردار نیستند. به همین مناسبت، راههایی که از مرزهای غربی می گذرد، در کنار برقراری ارتباطات اقتصادی، نقش مهمی در تأمین نیازهای مادی و معنوی ساکنان بورچالی دارد.

موقعیت مناسب ساحلی آذربایجان در دریای خزر و دسترسی به آبراه های ولگا - دن و ولگا - بالتیک، امکان ارتباط دریایی آذربایجان با روسیه، کشورهای اروپایی و در نهایت اقیانوسها را فراهم می سازد. آذربایجان در دریای خزر باینادر ایران، ترکمنستان، قزاقستان و روسیه مبادلات تجاری مستمر دارد.

آذربایجان با واقع شدن در برزخ قفقاز، امکانات مناسبی را برای رفت - آمد کالا و مسافر، در قسمت شرقی منطقه فراهم می کند. این راههای مهم تجاری اهمیت زیادی در اقتصاد منطقه دارد. این موقعیت از دوره های گذشته سبب افزایش نقش آذربایجان شده است.

تا قبل از احداث خط آهن کنار دریای سیاه، ارتباط قفقاز شرقی با اروپا از طریق تنها راه آهن موجود، باکو - رستوف صورت می گرفت. این راه از دامنه های صخره ای، و در پاره ای موارد از کنار ساحل و از روی آب دریا توسط پلهایی که به همین منظور احداث شده بود عبور می کرد و امکان حمل و نقل بارهای سنگین کمتر وجود داشت. لذا از این خط بیشتر برای حمل و نقل مسافر و کالاهای کم وزن استفاده به عمل می آمد. به همین سبب قطارهای سنگین وارداتی جمهوریهای همسایه، از آذربایجان می گذشت. آذربایجان پس از اشغال تجاوزکارانه قسمتهایی از خاک خود توسط ارمنستان، با استفاده از اهمیت استراتژیکی این راه، از حمل و نقل کالا به مقصد ارمنستان

جلوگیری به وجود آورده است.

آذربایجان در سایه موقعیت طبیعی مناسب خود، در ارتباط بین کشورهای توسعه یافته اروپایی و کشورهای در حال توسعه آسیایی نقش کلیدی دارد و در این راه به عنوان یک واسطه خدمات بازرگانی درآمدهایی را کسب می کند.

آذربایجان در محل تلاقی قاره های آسیا و اروپا واقع شده است. این جمهوری دارای شرایط طبیعی بسیار مناسب، از جمله اقلیم معتدل، خاک حاصلخیز و ثروتهای طبیعی خدادادی است. از چهارده اقلیم شناخته شده در جهان، یازده اقلیم را می توان در آذربایجان یافت. آذربایجان یکی از قدیمی ترین نقاط سکونت انسان بشمار می رود که آثاری از انسان نخستین (آریخ آتروپ) که در دو میلیون سال پیش در اراضی آذربایجان می زیست، کشف شده است.

موقعیت و شرایط طبیعی

در ترکیب جمهوری آذربایجان، قسمت جنوب شرقی رشته کوه «قفقاز بزرگ»، قسمتی از رشته کوه «قفقاز کوچک»، جلگه «کر-ارس» (که در بین این دو رشته کوه قرار دارد) و جلگه «نکران» قرار دارد. آذربایجان از شمال با جمهوری خودمختار داغستان (از فدراسیون روسیه) و توسط رودخانه «سامور» و کوههای آب پخشان قفقاز بزرگ، از آن جدا می شود. مرز آذربایجان و گرجستان در غرب، در بیشتر نقاط، مرزی طبیعی است. یکی از مرزهای طبیعی مناسب آذربایجان و گرجستان، جریان سفلی رودخانه «آلازان». آذربایجان از غرب با ارمنستان هم مرز است که توسط رشته کوههای موغروز، شاه داغ و گویجه-سوان شرقی، از آن جدا می شود.

مرز طبیعی آذربایجان در جنوب، از رودخانه ارس و کوههای تالش، بلغارچای و آستاراچای می گذرد. آذربایجان در جنوب با جمهوری اسلامی ایران و در جنوب غربی با ترکیه هم مرز بوده و در شرق به دریای خزر

محدود می شود. مساحت جمهوری آذربایجان ۸۶۶۶ کیلومتر مربع است. جمهوری خودمختار نخجوان با مساحتی برابر ۵۷۲ هزار کیلومتر مربع و استان خود قره باغ کوهستانی (ناگورنو قره باغ- نام روسی آن) با مساحتی برابر ۴۷۴ هزار کیلومتر مربع، در ترکیب جمهوری آذربایجان قرار دارند.

آذربایجان از نظر طبیعی به ۵ ناحیه جغرافیایی متمایز، به نامهای «قفقاز بزرگ»، «قفقاز کوچک»، «جلگه کر-ارس»، «کوههای تالش-لنسکیران» و «نخجوان» تقسیم می شود. قسمت شرقی رشته کوه قفقاز کوچک در داخل آذربایجان (قسمت غربی آن در ارمنستان) واقع است. این قسمت از قفقاز کوچک و کوههای «موروداغ»، «سوان شرقی»، «زنگه زور»، «دره له یز»، «قره باغ»، «فلات قره باغ» و قسمتی از رشته کوههای موغروز را در بر می گیرد.

رودخانه های آقاستفا، شامخور، طاووس، زهیم، قوشقبا، گنججه، توتیر، خاچین و چند رود دیگر، از رشته کوههای قفقاز کوچک سرچشمه گرفته و در اراضی آذربایجان جاری می شوند. دریاچه کوهستانی «گوی گول» که از معروفترین و زیباترین دریاچه های کوهستانی است، در ارتفاعات این رشته کوه واقع شده است. در دامنه کوههای قفقاز کوچک، آب و هوای معتدل، معتدل-سود، نیمه مرطوب و در بلندیهای آن سرد و مرطوب حکمفرماست. پوشش گیاهی و خاکهای قفقاز کوچک متنوع است. در مناطق مرتفع خاکهای کوهستانی-چمنی و آلهی و نیمه آلهی و در دامنه ها، خاکهای کوهستانی-جنگلی پراکنده شده است. در کوههای قفقاز کوچک، معادن ارزشمندی وجود دارد که شامل مس (گنده بک) آهن (داش کسن) منگنز، آلونیت، گرانیت، مرمر، کوبالت و تعدادی دیگر است.

جانوران قفقاز کوچک بسیار متنوعند.

در این منطقه پلنگ خالدار، گراز، خرس، آهو، مرال، خرگوش، روباه، گرگ و تعداد زیادی از چونندگان و خزندگان زندگی می کنند. در رودخانه های قفقاز کوچک ماهی قزل آلا و تعدادی دیگر از ماهیها، یافت می شود.

قسمتهای جنوب شرقی رشته کوههای قفقاز بزرگ، در اراضی آذربایجان قرار دارد.

این قسمت، از قله ۳۳۸۵ متری «تینو-روسو» آغاز و تا جزیره آبشوران کشیده می شود. اقلیم این ناحیه در دامنه کوهها گرم، در نقاط نیمه کوهستانی ملایم و گرم و در ارتفاعات سرد است. رودهایی که از ارتفاعات کوههای قفقاز سرچشمه گرفته و در اراضی آذربایجان جریان می یابند عبارتند از: قوسار، سومقائیت، پیرساعات، گردمان و تعدادی دیگر.

حدود ۶۰ درصد پوشش گیاهی قفقاز را بیش از ۴ هزار نوع گیاهانی تشکیل می دهد که در اراضی آذربایجان می روید. انواع این گیاهان اغلب در قفقاز بزرگ و قفقاز کوچک یافت می شود که در بهره برداری از مراتع در اقتصاد دامداری مورد استفاده قرار می گیرد.

در هر دو رشته کوه، درختانی می روید که در ارتفاعات مختلف، انواع متفاوتی را تشکیل می دهد. در این جنگلها بلوط، مرمرز، اولس، غان، افرا، اسطوخودوس، گردو، تبریزی و دهها نوع دیگر از انواع درختان یافت می شود. در این جنگلها درختان سیب، گلایی، ازگیل، گیلاس، توت، گردو، زغال اخته، گوجه درختی، انگور، انار، به، زالزالک و تعدادی دیگر از درختان میوه به صورت وحشی رشد می کنند.

قلمرو آذربایجان از شمال، غرب و جنوب شرقی، توسط کوهستان احاطه شده است. سه پنجم مساحت این جمهوری را اراضی هموار تشکیل می دهد که شامل دشتهای شیروان، میل، قره باغ و مغان است.

جلگه «کُر- ارس» بارندگی کم، تابستانهای گرم و طولانی و زمستانهایی ملایم دارد. پوشش خاک این جلگه گوناگون و از خاکهای زرد، زرد-مرتمی، خاکهای مرتمی، مرتمی باتلاقی، باتلاقی و شوره زار تشکیل شده است. پوشش گیاهی آترا گیاهان بیابانی و نیمه بیابانی تشکیل می دهد. در این اراضی گیاهان نظیر چوبک، خارشتر روسی، علف چمن، دم روباه، چمچم و تعدادی دیگر گسترده شده است، بسیاری از قسمتهای این جلگه را مراتع زمستانی می پوشاند. ذخیره خوراکی گیاهان مرتمی جلگه را گیاهان موقتی، برنجاسف، اشنان، گیاهان شوره زار و گیاهان دیگر تشکیل می دهد. این گیاهان منبع تغذیه زمستانی دامهای بزرگ بشمار می رود. جانوران این جلگه عمدتاً گوزن، آهو، خرگوش، روباه، گرگ، انواع مار و تعدادی دیگر را شامل می شود. در این اراضی منابع نفت، نمک و تعداد دیگری از مواد معدنی وجود دارد.

منطقه کوهستانی تالش و جلگه لنکران در جنوب شرقی آذربایجان واقع شده است. کوههای تالش در جنوب به رشته کوههای البرز و در شمال غربی به کوهستان سبلان می پیوندد. رشته کوههای تالش دارای سه رشته اصلی است. در میان آنها، طولانی ترین رشته کوه، کوههای تالش است که در مرز با ایران و به طول ۱۰۰ کیلومتر کشیده شده و تا ۸ کیلومتری ساحل خزر ادامه دارد. بلندترین قله آن «قیزیل یوزدو» نام دارد. منطقه تالش اقلیمی ملایم دارد. نواحی «آستارا» و «لنکران» دارای اقلیمی جنب مداری بوده، زمستانهایی ملایم و تابستانهای نسبتاً گرم دارند.

آب رودخانه های بلغاز، گوی تپه، ولش، قومباشی، سوداشار، بشرو، آستارا و تعدادی دیگر که از کوههای تالش سرچشمه گرفته و در این نواحی جریان دارد، در آبیاری مورد استفاده قرار گرفته و از اهمیت خاصی برخوردارند. کوههای تالش و جلگه لنکران، دارای پوشش خاک بسیار غنی

است. در این نواحی، در کنار چمنزارهای وسیع و مراتع سرسبز، جنگلهای ارزشمندی نیز وجود دارد. درختان این نواحی را بلوط، اولس، درخت آهن، ابریشم، آکاسیا، خرما و مرمر تشکیل می دهند که دارای اهمیت بسیاریند.

جمهوری خودمختار نخجوان در جنوب غربی آذربایجان و در ساحل چپ رودخانه ارس واقع شده است. اراضی این جمهوری به سه قسمت: دشتهای هموار، پایکوه ها و نقاط کوهستانی تقسیم می شود. خاکهای این قسمت بسیار حاصلخیز است. پوشش خاکهای آن در دشت ها زرد، در پایکوهها شاه بلوطی، و در ارتفاعات مرتمی- کوهستانی است. اقلیم آن قاره ای بوده دارای تابستانهای گرم و زمستانهای سرد است. پوشش گیاهی و عالم جانوران آن، بسیار غنی است. منابع ارزشمند جمهوری خودمختار نخجوان را نمک، مرمر، مولیبدن، آهنک و آبهای معدنی تشکیل می دهد.

اراضی این قسمت از آذربایجان برای باغداری، تاکداری، کشت غلات، پرورش نوغان، پنبه کاری و دامداری مناسب است. رودخانه کُر در زندگی اقتصادی و در شکل گیری الگوهای زندگی مردم آذربایجان نقش بسیار اساسی را ایفا کرده است. رودخانه کُر بزرگترین رودخانه قفقاز است. درازی این رودخانه ۱۵۵۱ کیلومتر است که ۹۰۰ کیلومتر آن در اراضی آذربایجان جریان دارد.

این رودخانه از دامنه های شمالی آب پخشان کوههای چالداران و از ارتفاعات ۲۷۴۱ متری آن سرچشمه می گیرد. مساحت حوضه آبریز کُر ۱۸۸ هزار کیلومتر مربع است.

دومین رودخانه بزرگ آذربایجان ارس نام دارد که رودخانه ای مرزی بین ایران و آذربایجان است. این رودخانه از کوههای مین گل ترکیه و از ارتفاعات ۲۶۰۰ متری آن سرچشمه می گیرد. طول رودخانه ارس از سرچشمه تا مصب، ۱۰۷۲ کیلومتر است.

ارس رودخانه ای کوهستانی است و جزو بزرگترین رودخانه های جهان از نظر حمل گل و لای محلول در آن است. مساحت حوضه آبریز رود ارس ۱۰۲ هزار کیلومتر مربع است.

مختصات جغرافیایی

آذربایجان در ۳۸ درجه و ۲۵ دقیقه تا ۴۱ درجه و ۵۵ دقیقه عرض شمالی و ۴۴ درجه و ۵۰ دقیقه تا ۵۰ درجه و ۵۱ دقیقه طول شرقی از نصف النهار گرینویچ واقع شده است. طول آن از شرق به غرب برابر ۵۰۰ کیلومتر و عرض آن از جنوب تا شمال ۴۰۰ کیلومتر است.

از نظر اداری آذربایجان به ۶۵ ناحیه (رایون) تقسیم می شود. دارای ۶۶ شهر، ۱۲۳ شهرک و تعدادی روستاست. در ترکیب جمهوری آذربایجان، «جمهوری خودمختار نخجوان» قرار دارد که توسط قلمرو ارمنستان از خاک اصلی آذربایجان جدا شده است.

مرزهای آذربایجان

آذربایجان با ۵ کشور هم مرز است. طول مرزهای آن ۲۴۸۹ کیلومتر است. این جمهوری در شمال با روسیه (جمهوری خودمختار داغستان)، شمال شرقی با گرجستان، در غرب با ارمنستان و در جنوب با جمهوری اسلامی ایران و در جنوب غربی (در قلمرو جمهوری خودمختار نخجوان) با ترکیه هم مرز بوده و در شرق به دریای خزر محدود می شود.

مرزهای آذربایجان در شمال از بستر رود «سامور» آغاز و رشته کوه «صدور» و «بازاردوزو» سپس خط الرأس رشته کوه «باش» به طرف غرب کشیده شده است.

طول مرز آن با روسیه ۲۸۹ کیلومتر و با گرجستان ۳۴۰ کیلومتر است. خط الرأس کوههای «مورقوز»، «شاه داغ» و «گویجه شرقی» مرز بین آذربایجان و ارمنستان را در غرب جمهوری تشکیل

می دهد. علاوه بر این، اراضی ارمنستان، جمهوری خودمختار نخجوان را که جزئی از خاک آذربایجان است، از آذربایجان جدا می کند. مرز بین نخجوان با ارمنستان را رشته کوههای «دره لیز» و «زنگه زور» تشکیل می دهد. طول مرزهای آذربایجان و ارمنستان ۷۶۶ کیلومتر است.

مرزهای آذربایجان در جنوب با ایران، مرزهای طبیعی است که شامل رودارس، کوههای طالش، رودهای «بلغارچای» و «آستاراچای» است. طول مرزهای آذربایجان با ایران ۶۱۸ کیلومتر است. آذربایجان با ترکیه ۱۱ کیلومتر مرز مشترک دارد که نقش اقتصادی-سیاسی و استراتژیک دارد.

آذربایجان از شرق، به دریای خزر محدود می شود. طول خط ساحلی آذربایجان در دریای خزر که از رود «سامور» در شمال تا رود «آستاراچای» در جنوب کشیده شده، ۸۲۵ کیلومتر است. جزایر «پیرالهی»، «بویوک زیره» و «خیردازیره»، «قاراسو»، «سنگی مغان»، «چیلو» و چند جزیره کوچک در دریای خزر، در حاکمیت دولت آذربایجان قرار دارد. در سالهای اخیر، با افزایش سطح آب دریای خزر، شبه جزایر «ساری» و «کوردیلی» به جزیره تبدیل شده اند.

پایتخت آذربایجان بندر «باکو» است که در ساحل دریای خزر و در شبه جزیره «آپشرون» (آب شوران) و در خلیج باکو قرار دارد که یکی از خلیجهای طبیعی خزر است.

باکو یکی از بزرگترین و مهمترین بنادر بین المللی واقع در دریای خزر است. از این بندر امکان حمل و نقل آبی با آبهای اقیانوس اطلس و اقیانوس منجمد شمالی وجود دارد.

زیر نویس:

۱- از دیدگاه روسها که از شمال به قفقاز می نگرند. قفقاز جنوبی که در دامنه های جنوبی رشته کوههای قفقاز قرار دارد، «ماوراء قفقاز» (Zakavkazia) نامیده می شود. در حالی که از دیدگاه ما ایرانیها که از جنوب

به قفقاز می نگریم، «ماوراء قفقاز»، قفقاز شمالی است که در پشت کوههای قفقاز و در دامنه های شمالی آن واقع است. بنابراین برای اجتناب از هرگونه اشتباه در واژه گزینی، در این مقاله «قفقاز جنوبی» به جای واژه «ماوراء قفقاز» برگزیده و بکار برده شده است.

۲- تقویم جمهوری آذربایجان در سال ۱۹۲۰ - وزارت امور خارجه روسیه شوروی. (به زبان فارسی)

منابع مورد استفاده در مقدمه:

- ۱- البلدان - تألیف احمد بن ابی یعقوب - ترجمه دکتر محمد ابراهیم آیتی - بنگاه ترجمه و نشر کتاب - ۱۳۵۶
- ۲- حمدالله مستوفی - نزهة القلوب - به اهتمام گای لیسستر نیچ، انتشارات دنیسیای کتاب - ۱۳۶۲
- ۳- ایوالفداه، تقویم البلدان، ترجمه عبدالحمید آیتی، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۴۹۶
- ۴- احمد بن بلاذری، فتوح البلدان، ترجمه دکتر محمد توکل، نشر قطره، ۱۳۶۷
- ۵- احمد بن محمد بن رسته (معروف به بن رسته)، الاطلاق النقیسه، ترجمه و تعلیق دکتر حسین قره چانلو، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۵
- ۶- ابن خردادبه، المسالک و النماطیک، ترجمه دکتر حسین قره چانلو (از روی متن تصحیح شده دومیه)، ۱۳۷۰
- ۷- ابوالفضل محمد بن احمد مقدسی، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، ترجمه دکتر علی بنی منوچهری، شرکت مؤلفان و مترجمان ایران، ۱۳۶۱
- ۸- زکریا بن محمد بن محمود قرظین، آثار البلاد و اخبار العباد، ترجمه با اهتمام از جهانگیر میرزا قاجار، به تصحیح و تکمیل میرهاشم محدث، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۳
- ۹- ابواسحاق ابراهیم اصطخری، مسالک و ممالک، به اهتمام ایرج افشار، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۸
- ۱۰- حدود العالم من المشرق الی المغرب، به کوشش دکتر منوچهر ستوده، کتابخانه طهوری، ۱۳۶۲
- ۱۱- سفرنامه ابن حوقل، ایران در صور الارض، ترجمه و توضیح دکتر جعفر شعار، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۶
- ۱۲- یاقوت حموی، کتاب معجم البلدان، مجلد اول، انتشارات اسدی، طهران ۱۹۶۵

فهرست منابع استفاده شده برای تألیف متن جغرافیایی:

- 1- Azarbaigan Sovet Ensiklopediasi, I, Baki 1976
- 2- Azarbaijan Sovet Ensiklopediasi, II, Baki 1978
- 3- Azarbaijan Sovet Ensiklopediasi, III, Baki 1979
- 4- Azarbaijan Sovet Ensiklopediasi, IV, Baki 1980
- 5- Azarbaijan Sovet Ensiklopediasi, V, Baki 1981
- 6- Azarbaijan Sovet Ensiklopediasi, VI, Baki 1982
- 7- Azarbaijan Sovet Ensiklopediasi, VII, Baki 1983
- 8- Azarbaijan Sovet Ensiklopediasi, VIII, Baki 1984
- 9- Azarbaijan Sovet Ensiklopediasi, IX, Baki 1986
- 10- Azarbaijan Sovet Ensiklopediasi, X, Baki 1987
- 11- Azarbaijan Fiziki Joqraffiyasi, Budaq Budaqov, Yaqub Qaribov- Baki, 1994
- 12- Atlas, Azerbaidzhanskoy SSR, Akademiya Nauk Azerbaidzhanskoy SSR, Institut Geografiya - Baku- Moskva 1963
- 13- Azarbaijan Tarixi Xaritalari, Atlas- Azarbaijan Ensiklopediasi, Baki, 1994
- 14- Azarbayjan Sosial-Iqtisadi Joqrafiyasi. Nizameddin Allahverdiye, Shogi Goychayli- Baki, 1993